

Mateusz Gyurkovich*

 orcid.org/0000-0002-6685-5234

Wybrane przykłady transformacji zespołów przemysłowych

Selected examples of the transformation of post-industrial complexes

Słowa kluczowe: rewitalizacja, dziedzictwo przemysłowe, architektura XIX i XX wieku, współczesne kreacje, kontekst historyczny, zrównoważony rozwój, miasto europejskie

Key words: revitalisation, industrial heritage, nineteenth and twentieth-century architecture, contemporary works, historical context, sustainable development, European city

WPROWADZENIE

Miasta nieustannie się zmieniają. W ciągu dwóch poprzednich stuleci zaobserwowano bezprecedensowy przyrost tkanki miejskiej, związany z ruchami migracyjnymi i zmianami cywilizacyjnymi zainicjowanymi przez rewolucję przemysłową¹. Obecnie, pomimo że już dawno wkroczyliśmy w epokę postindustrialną² i wydawało się, że ekonomiczne przyczyny istnienia miast zdecydowanie słabną³, pomimo głoszonych od kilku dekad postulatów zrównoważonego rozwoju, procesy te nadal przybierają na sile. Eksplozja i rozlewanie się obszarów zurbanizowanych, które niekiedy trudno nazwać już miastami, sprawiła, że wiek XXI już dawno został nazwany wiekiem miast⁴. Przynajmniej na kontynencie europejskim obszary te powstają najczęściej w oparciu o istniejące struktury osadnicze, w tym właśnie miasta, niekiedy o wielowiekowej historii. Na wielu spośród nich epoka industrialna odcisnęła swoje piętno, świadcząc o dekadach tożsamości miejsca i społeczno-gospodarczych podstawach istnienia lub rozwoju danego ośrodka. Poza zdewastowanymi i skażonymi obszarami, które niegdyś peryferyjne, nagle zdecydowanie zyskały na „centralności”, wobec procesów metropolizacji i eksurbanizacji, świadkami minionej chwały stało się też wiele kompleksów i obiektów architektonicznych, w których działalność przemysłowa była niegdyś realizowana. Wiele spośród obiektów

INTRODUCTION

Cities change constantly. Over the course of the past two centuries an unprecedented growth of urban tissue has been observed, associated with migratory movements and civilisational changes initiated by the industrial revolution¹. At present, despite the fact that we have entered the post-industrial² era long ago and it appeared that the economic causes for the existence of cities are significantly weakening³ and postulates of sustainable development that have been voiced for several decades now, these processes are still gaining in strength. The explosion and spillage of urbanised areas that one would be hard pressed to call cities at all has caused the twenty-first century to be named the century of cities for quite some time⁴. On the European continent at least, these areas are often built on the basis of existing settlement structures, including cities themselves, often ones with several centuries of history. The industrial period has left its mark on many of them, providing a testimony of decades of the identity of the place and the socio-economic foundations for the existence or development of a given centre. Apart from devastated and polluted areas, which, while once being peripheral, have significantly increased their “centrality” in the face of metropolisation and exurbanisation processes, many complexes and works of architecture

* dr hab. inż. arch., Instytut Projektowania Urbanistycznego, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska

* dr hab. inż. arch., Institute of Urban Design, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Gyurkovich M. Selected examples of the transformation of post-industrial complexes. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;57:142-157

Otrzymano / Received: 15.02.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 27.03.2019

doi:10.17425/WK57TRANSFORMATION

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

opuszczonych z różnych przyczyn przez pierwotnych użytkowników, zwłaszcza z XIX czy pierwszych dekad XX wieku, to godne uwagi, uznane za zabytki struktury. Dokumentują pewien etap rozwoju myśli architektonicznej i urbanistycznej, a także, dzięki częściowo zachowanemu wyposażeniu, również rozwoju techniki. Inne, nieco młodsze, może nie tak atrakcyjne wizualnie i formalnie, również zasługują na ochronę z tych samych przyczyn. Rewitalizacja obszarów postindustrialnych w miastach europejskich, wraz z ochroną najcenniejszych zespołów i obiektów, która jest na różną skalę wdrażana od kilku dekad, jest też konieczna ze względu na spowolnienie negatywnych skutków współczesnych procesów urbanizacyjnych. W wielu wypadkach przyniosła oczekiwaną poprawę i rozwój miasta „do wewnątrz”, a niekiedy nawet spektakularne sukcesy przestrzenne, ekonomiczne, społeczne i środowiskowe w skali dzielnicy, które mogą oddziaływać pozytywnie na cały organizm miejski, omawiane w wielu poważnych opracowaniach przez badaczy wielu dziedzin⁵ (Barcelona, Bilbao, Londyn, Kolonia, Kopenhaga, Liverpool, Amsterdam, Lyon, Paryż itp.). Bardzo często motorem przemian obszarów poprzemysłowych lub sposobem na zachowanie i należyte wyeksponowanie zabytkowych obiektów postindustrialnych była ich adaptacja na potrzeby kultury. Strategię taką ilustruje szereg realizacji europejskich, traktowanych jako tzw. *projekty flagowe* (np. filharmonie w Hamburgu i Gdańsku, Musée d'Orsay w Paryżu, siedziby Caixa Forum w Barcelonie i Madrycie, EC1 w Łodzi, siedziba Muzeum Śląskiego w Katowicach)⁶. Warunkiem sukcesu adaptowanych obiektów okazała się twórcza kontynuacja, przebudowa lub rozbudowa zastanej struktury poprzemysłowej w duchu współczesnej interwencji, wraz z wyeksponowaniem najbardziej wartościowych fragmentów istniejącego dziedzictwa.

Poza odwiedzanymi przez tłumy turystów instytucjami kultury o światowej renomie, dawne obiekty i kompleksy przemysłowe bardzo często adaptowane są także na potrzeby bardziej codzienne – zarówno mieszkaniowe, biurowe, ale także edukacyjne. Przedstawione poniżej realizacje z Polski oraz innych państw europejskich stanowią autorski wybór, uprawniony poprzez przeprowadzane kilkakrotnie autorskie badania *in situ*. W zestawieniu z materiałem teoretycznym: publikacjami naukowymi i popularno-naukowymi badania te pomagają zwrócić uwagę na realia praktyki rewitalizacyjnej i architektoniczno-konserwatorskiej. Są także pretekstem do dyskusji nad metodami i wynikami procesów rewitalizacyjnych w odmiennych warunkach ekonomicznych i prawnych, zwłaszcza wobec niedoskonałej w kwestii ochrony dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego ustawy rewitalizacyjnej, która obowiązuje w naszym kraju⁷. W wielu komentarzach zwraca się uwagę na to, że kładzie ona bardzo duży nacisk na kwestie społeczne i ekonomiczne, nie skupiając się dostatecznie na kwestiach przestrzennych. Niemniej jednak można mieć nadzieję, że poprzez wprowadzenie tej ustawy, w wielu wypadkach rabunkowe i przynoszące więcej szkody niżli pożytku⁸ procesy przemian obszarów poprzemysłowych

which were once used for industrial operations have also become witnesses of former glory. Many of the buildings that have been abandoned for various reasons by their original users, particularly those from the nineteenth or the first decades of the twentieth century, are notable structures that have been acknowledged as heritage sites. They document a certain stage in the development of architectural and urban planning thought, as well as, thanks to their partially preserved furnishings, also the development of engineering. Other, slightly younger ones, perhaps not as visually and formally attractive, are also deserving of protection for the exact same reasons. The revitalisation of post-industrial areas in European cities, along with the protection of the most precious complexes and structures, which has been implemented on a varying scale for a number of decades, is also necessary for the gradual alleviation of the negative consequences of contemporary urbanisation processes. In many cases this has brought the expected improvement and development of the city “towards the centre”. At times they resulted in spectacular spatial, economic, social and environmental successes on the scale of the district, which can positively affect their entire urban organism and have been discussed in numerous serious studies by scholars from numerous fields⁵ (Barcelona, Bilbao, London, Cologne, Copenhagen, Liverpool, Amsterdam, Lyon, Paris, etc.). It happens very often that adaptation to a cultural function becomes the dynamo for the transformation of post-industrial areas, or a means of preserving and sufficiently highlighting historical post-industrial structures. This strategy is illustrated by a series of European projects, treated as so-called flagship projects (e.g.: Philharmonics buildings in Hamburg and Gdańsk, the Musée d'Orsay in Paris, the Caixa Forum building in Barcelona and Madrid, the EC1 in Łódź, the Silesian Museum building in Katowice)⁶. The condition for the adapted buildings to succeed turned out to be the creative continuation, remodelling or extension of the extant post-industrial structure in the spirit of a contemporary intervention, along with exposing the most valuable fragments of existing heritage.

Apart from world-famous cultural institutions that are visited by crowds of tourists, historical industrial buildings and complexes are very often also adapted to cater to more mundane needs, including housing, offices, as well as educational facilities. The projects from Poland and other European countries that have been presented below constitute an original selection, justified by several rounds of the author's on-site research. When compared with theoretical materials: scholarly and popular science publications, these studies help to point the reader's attention to the realities of revitalisation, architectural and conservation practice. They are also a pretext for discussing the methods and results of revitalisation processes in different economic and legal conditions, particularly in light of the imperfections of the revitalisation act in matters of protecting architectural and planning heritage, and which is currently

w Polsce, które zintensyfikowano po integracji kraju z Unią Europejską, zyskały poza teoretyczną⁹, także podstawę prawną. Być może jest ona w stanie zapobiec, wraz z mądrym prawem lokalnym (plany zagospodarowania przestrzennego, lokalne plany rewitalizacji – LPR, ochrona konserwatorska), dalszej dewastacji wartościowych elementów dziedzictwa przemysłowego.

STUDIA WYBRANYCH PRZYPADKÓW:

Pofabryczne zespoły – *cans* w strukturze dzielnicy El Poblenou

Jednym z największych programów rewitalizacji miejskich obszarów postindustrialnych w Europie był wprowadzany w latach 2000–2011 program *22@Barcelona*, którym objęto znaczną część dawnej, przemysłowej dzielnicy El Poblenou. Rozwój urbanistyczny Barcelony od drugiej połowy wieku XVIII do połowy ubiegłego stulecia związany był przede wszystkim z przemysłem włókienniczym, podobnie jak to miało miejsce w Manchesterze czy w Łodzi. Położone na północny wschód od historycznego centrum obecne El Poblenou to tereny dawnej miejscowości Sant Martí de Provençales, zakładanej na osuszanych nadmorskich bagnach od początków XIX wieku. Początkowo był to obszar przeważnie rolniczy z bardzo rozdrobnioną i rozproszoną strukturą zabudowy na długich, wąskich działkach. Przeprowadzona przez autora morfogenetyczna analiza kolejnych historycznych planów Barcelony¹⁰ wykazuje dwa obszary koncentracji zabudowy. Pierwszy w sektorze Taulat-Icària oraz drugi w obszarze La Llacuna – wzdłuż dzisiejszych ulic Pere IV¹¹, Maria Aguiló, placu Prim i targu z 1889 roku. Kolejny wiąże się z wyznaczoną pod koniec XIX wieku w ich sąsiedztwie La Rambla del Poblenou. Łączy ona założone w oparciu o ulicę Pere IV i prostopadły do niej układ działek obszary z nową geometrią układu przestrzennego, którą wprowadziła na terenie całego miasta ortogonalna siatka *Rozszerzenia* – Eixample. Przy zastosowaniu tej samej wielkości kwartałów, wypełniające ją, przeważnie jedno- lub dwukondygnacyjne obiekty fabryk i magazynów dawały całkowicie odmienny obraz miasta niż ten w prestiżowych dzielnicach centralnych. Rolę dominant urbanistycznych obszaru przez wiele dekad pełniły fabryczne kominy. W połowie XX wieku blisko 90% zainwestowania El Poblenou (o powierzchni około 1/3 części ówczesnej Barcelony) stanowiły struktury przemysłowe i magazynowe. Cały obszar był odcięty od morza i przyległych plaż przez rozbudowaną infrastrukturę kolejową¹². Struktura morfogenetyczna dzielnicy łączyła w sobie relikty poprzednich układów osadniczych, widoczne zwłaszcza w postaci poprzedzającego regulację Eixample podziału własnościowego, w oparciu o który wznoszono nawet jeszcze w drugiej połowie XX wieku magazyny i zakłady przemysłowe. Także i dzisiaj stanowi to znaczący wyróżnik przestrzenny tego rejonu.

Jednym z głównych założeń rewitalizacji obszaru *22@Barcelona* była zakorzeniona głęboko w śródziem-

in force in our country⁷. Numerous comments point to the fact that it heavily stresses social and economic matters, while insufficiently focusing on spatial ones. Nevertheless, we can be hopeful that in many cases the exploitative processes of the transformation of post-industrial areas in Poland that often cause more harm than good⁸ and which have been intensified after the country's integration with the European Union, have gained, apart from a theoretical⁹, also a legal basis. Perhaps it is capable, along with well-thought-out local law (spatial development plans, local revitalisation plans – LRP, conservation) of preventing the further devastation of valuable elements of post-industrial heritage.

SELECTED CASE STUDIES:

Post-industrial complexes – *cans* in the structure of the El Poblenou district

One of the largest programmes of the revitalisation of urban post-industrial areas in Europe was the *22@Barcelona* programme that was introduced in the years 2000–2011, covering a significant portion of the former industrial district of El Poblenou. Barcelona's urban development from the second half of the eighteenth century to the middle of the previous century was primarily associated with the textile industry, similarly as in Manchester or Łódź. Located to the north-east of the historical city centre, what is now El Poblenou constitutes the former land encompassing the locality of Sant Martí de Provençales, founded on seaside wetland that had been drained since the beginning of the nineteenth century. Initially, it had been a predominantly agricultural region with a highly granular and dispersed development structure placed on long, narrow plots. A morphogenetic analysis of Barcelona's¹⁰ successive historical plans performed by the author pointed to two areas of development concentration. The first was in the Taulat-Icària sector, while the second was in the La Llacuna sector – along the following contemporary streets: Pere IV¹¹, Maria Aguiló, Prim square and a market square from 1889. The following one is associated with La Rambla del Poblenou which was delineated towards the end of the nineteenth century in their vicinity. It connects the plot layout delineated based on Pere IV Street with the new spatial layout geometry, which was introduced across the entire city by the orthogonal grid of the *Expansion* – Eixample. With the use of urban blocks of identical size, filling them with primarily single or two-storey factory and storage buildings, they provided a completely different image of the city than the one present in the prestigious central districts. The role of urban landmarks of the area was played by factory smokestacks for many years. In the middle of the twentieth century almost 90% of El Poblenou's development (with a surface area roughly around 1/3 of what had constituted Barcelona at the time) was composed of industrial and storage

Ryc. 1. Muzeum Can Framis w dzielnicy 22@Barcelona – minimalistyczna adaptacja dawnej fabryki – fot. M. Gyurkovich

Fig. 1. Can Framis Museum in the 22@Barcelona district – a minimalist adaptation of a former factory – phot. by M. Gyurkovich

Ryc. 2. Dawny komin fabryczny jako wyznacznik ważnych przestrzeni półpublicznych, Muzeum Can Framis – fot. M. Gyurkovich

Fig. 2. The former factory smokestack as a marker of important semi-public spaces, Can Framis Museum – phot. by M. Gyurkovich

nomorskiej tradycji urbanistycznej, wielofunkcyjność czy wręcz hybrydowość struktury miejskiej¹³. Projekt ten można rozumieć jako *metaforę przeobrażenia miasta z czasów rewolucji przemysłowej w cybermiasto czasów rewolucji cyfrowej*¹⁴. 22@Barcelona realizowano w dużej mierze w oparciu o partnerstwo publiczno-prywatne, na podstawie szczegółowych studiów, planów i specjalnie uchwalonych aktów prawnych o zasięgu lokalnym, metropolitalnym, regionalnym i nawet państwowym¹⁵. Niezwykle ważnym elementem, który wspólnie z nowoczesnymi strukturami inżynierskimi i urbanistycznymi

Ryc. 3. Dawny budynek mieszkań robotniczych w kompleksie zespołu fabryki Ca l'Aranyo w El Poblenou (Barcelona) zamyka od południa kwartał, w którym mieści się kampus uniwersytecki UPF – fot. M. Gyurkovich

Fig. 3. A former workers' housing building in the Ca l'Aranyo factory complex in El Poblenou (Barcelona) encloses the urban block that houses the UPF university campus from the south – phot. by M. Gyurkovich

Ryc. 4. Widok wewnętrznego dziedzińca kampusu – Placa Gutenberg – koegzystencja struktur zabytkowych i współczesnych – fot. M. Gyurkovich

Fig. 4. View of the internal courtyard of the campus – Placa Gutenberg – the co-existence of historical and contemporary structures – phot. by M. Gyurkovich

structures. The entire area was separated from the sea and the adjacent beaches by a complex railroad infrastructure¹². The district's morphogenetic structure combined in it the relics of previous settlement layouts, particularly visible in the form of the property division preceding the regulations of Eixample, which was used as a basis for the construction of storage buildings

Ryc. 5. Przejście z Pląca Gutenberg w kierunku sąsiednich kwartałów mieszkaniowych, pomiędzy zaadaptowanymi na nowe funkcje obiektami pofabrycznymi – fot. M. Gyurkovich

Fig. 5. Passage from Plaça Gutenberg in the direction of the neighbouring housing blocks, between post-factory buildings adapted to new forms of use – phot. by M. Gyurkovich

buduje tożsamość nowej dzielnicy, jest jej dziedzictwo architektoniczno-urbanistyczne i infrastrukturalne. W przekształceniach i planach rozwoju obszaru El Poblenou jedną z kluczowych pozycji zajmował Plan Szczegółowy Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego¹⁶, w którym do 2011 roku objęto ochroną 114 obiektów architektonicznych i inżynierskich, będących świadkami specyficznego rozwoju urbanistycznego tej części miasta. Jako zasadę przyjęto zachowanie jak największej liczby kominów pofabrycznych, które niegdyś były znakiem rozpoznawczym obszaru, a ponadto bardzo szczegółowo przedstawiono stan zachowania, wytyczne konserwatorskie oraz dopuszczalną możliwość ingerencji dla każdego ze wspomnianych obiektów (niekiedy całych zespołów dawnych fabryk – *cans*). Unikalna, ceglano-żeliwna architektura poprzemysłowa, pochodząca przede wszystkim z przełomu wieków XIX i XX była charakterystyczna dla obiektów produkcyjnych i magazynowych, ale także dla hal targowych i aren korridy, natomiast zupełnie obca dla pozostałych obiektów wznoszonych wówczas w Barcelonie. Tym cenniejsze okazują się udane próby jej zachowania i rewitalizacji, dzięki wprowadzeniu nowych funkcji i twórczej adaptacji.

Ryc. 6. Dawny obiekt fabryczny w zespole Ca l'Aranyo, obecnie budynek uniwersytecki – fot. M. Gyurkovich

Fig. 6. A former factory building in the Ca l'Aranyo complex, currently a university building – phot. by M. Gyurkovich

and industrial plans as late as in the second half of the twentieth century. It also constitutes a significant spatial differentiator of this area to this day.

One of the main objectives of the revitalisation of the 22@Barcelona area was the multi-functionality or even hybridity of the urban structure, rooted deep in Mediterranean urban planning tradition¹⁵. The project can be understood as a metaphor of the transformation of a city from the period of the industrial revolution into a cybercity from the period of the digital revolution¹⁴. 22@Barcelona was largely built on the basis of public and private partnership, based on detailed studies, plans and dedicated legal provisions with local, metropolitan, regional and even state-level impact¹⁵. The existing district's architectural, urban and infrastructural heritage is an extraordinarily important element that, together with new engineering and urban structures, builds the new district's identity. The Detailed Plan of the Protection of Industrial Heritage¹⁶ occupied one of the key positions among the transformations and plans for the development of the El Poblenou region, enacting the protection of 114 works of architecture and engineering that are a testimony to the specific urban development of the city, in 2011. The preservation of the largest possible amount of factory smokestacks, which had once been the defining characteristic of the area, was set as the main course of action, in addition to presenting the state of preservation, conservation guidelines and the permissible scope of altering each of the aforementioned structures (sometimes even entire complexes of former factories – *cans*) in a highly detailed manner. The unique brick and cast iron post-industrial architecture, primarily from the turn of the nineteenth and twentieth centuries, was distinct for factory and storage buildings, as well as for bazaars and bullfighting arenas, while it was completely alien relative to the remainder of the structures that were being erected in Barcelona at the time. Therefore, attempts at preserving and revitalising it thanks to the introduction of new forms of use and

Ryc. 7, 8. Podwyższony, zabytkowy komin fabryczny w zespole Ca l'Aranyo, jako widoczny znak w przestrzeni, a zarazem element infrastrukturalny – fot. M. Gyurkovich

Fig. 7, 8. The vertically extended historical factory smokestack in the Ca l'Aranyo complex, as a visible sign within space, as well as an infrastructural element – phot. by M. Gyurkovich

Wiele spośród dawnych fabryk i manufaktur na terenie dzielnicy zostało zaadaptowanych na potrzeby mieszkaniowe, jako siedziby wszelkiego rodzaju przedsiębiorstw i biur, pracownie artystyczne, lokale handlowe i gastronomiczne¹⁷, ale przede wszystkim jako kompleksy związane z kulturą i edukacją. Strategia rewitalizacji przez kulturę, która sprawdziła się wcześniej w Bilbao, a potem w wielu innych miastach europejskich, została zastosowana także tutaj. Należy jednak zaznaczyć, że dla projektu *22@Barcelona* nie była to strategia wiodąca. Dużo większy nacisk położono na rozwijanie *nowego przemysłu kreatywnego*, przede wszystkim z branży IT oraz mediów, a także na funkcje edukacyjne – przede wszystkim uniwersyteckie.

Niekiedy stan zachowania istniejącej tkanki nie pozwalał w pełni na wyeksponowanie dawnych walorów architektonicznych obiektów, niemniej jednak ze względów historycznych decydowano o zachowaniu fragmentów dawnych struktur. Tak było w przypadku chyba najbardziej znanego kompleksu – muzeum Can Framis¹⁸, które otoczone ogrodami im. Miquel Martí i Pol, zajmuje wraz z nimi cały, typowy kwartał Eixample¹⁹, pomimo że dawna fabryka była realizowana w układzie przestrzennym wynikającym ze starszego podziału²⁰. Poza kominem fabrycznym, stanowiącym dominantę zespołu w skali wykraczającej nieco poza kwartał miejski, zachowano dwa budynki dawnego zakładu i połączono je umiejętnie z nowymi, minimalistycznymi obiektami ze szkła i betonu. Faktura cegla-

creative adaptation turn out to be all the more valuable.

Many of the former factories and workshops of the district have been adapted for housing, for buildings used by all manners of companies and offices, artistic studios, commercial purposes and gastronomy¹⁷, but most importantly, for complexes associated with culture and education. The strategy of revitalisation through culture, which had proven to be successful in Bilbao and later in numerous other European cities, was employed here as well. However, it should be noted that it was not the leading strategy for the *22@Barcelona* project. Here, the development of “new creative industries”, primarily IT and media, as well as education-related functions – primarily academic ones – were focused on to a much greater degree.

At times the condition of the existing tissue did not fully allow the past architectural value of structures to be fully exhibited, however, due to historical considerations, decisions were made to preserve fragments of past structures. This was the case with the probably most well-known complex – the Can Framis Museum¹⁸, which, surrounded by Miquel Martí i Pol gardens, occupies an entire standard urban block of Eixample along with them¹⁹, despite the former factory being built in a spatial layout resulting from an older division²⁰. Apart from the factory smokestack, which constitutes the complex's dominant element on a scale that goes slightly beyond that of the urban block, two buildings of the former plant were preserved and skil-

nych ścian i rysunek częściowo zamurowanych okien, niepotrzebnych w salach muzealnych, widoczny jest spod biało-szarej warstwy tynku. Tym samym, pomimo znacznego przekształcenia funkcjonalnego i formalnego, widoczne są wciąż najbardziej charakterystyczne elementy dziedzictwa przemysłowego. Hale pofabryczne stały się idealnym miejscem ekspozycji dzieł sztuki. Ukryty wewnątrz kwartału dziedziniec wejściowy oraz towarzyszące obiektom mniejsze place zostały doskonale połączone z wypełniającymi kwartał publicznymi ogrodami²¹ i stały się miejscem wypoczynku także dla okolicznych mieszkańców, pracowników sąsiednich biur i studentów.

W ramach tego samego kwartału, od strony północnej z Can Framis sąsiaduje bowiem typowy, pofabryczny ceglany budynek Edifici Tanger. Mieści się w nim jeden z wydziałów Universitat Pompeu Fabra, który wspólnie z zaadaptowanymi obiektami sąsiedniej Ca l'Aranyo oraz nowo wzniesionymi budynkami tworzy jeden z kampusów tej uczelni²². Zespół składa się z dwóch zaadaptowanych do celów edukacyjnych ceglanych budynków pofabrycznych oraz znacznie odbiegających od nich skalą, nowoczesnych obiektów po przeciwnej stronie kwartału. Całość zorganizowana została wokół wewnętrznej przestrzeni obniżonego względem poziomu sąsiednich ulic Plaça Gutenberg. Kampus mieści siedziby kilku wydziałów i instytutów UPF. Najtrudniejszym wyzwaniem projektowym było utworzenie pod wspomnianym placem wewnątrz kwartału dużego, podziemnego audytorium. Zwłaszcza że dominantą tej przestrzeni nadal pozostał historyczny komin fabryczny, wydłużony²³ i wykorzystany jako element systemu klimatyzacji zespołu. A także przez to, że dwa spośród czterech otaczających go budynków, to odrestaurowane historyczne ceglane struktury, stanowiące element dziedzictwa postindustrialnego²⁴. Były one objęte ochroną konserwatorską we wspomnianym *Planie Ochrony*, jako zespół pofabryczny. Jeden z nich to historyczny budynek fabryki, drugi – podłużny, niski obiekt dawnych mieszkań robotniczych. Obecnie mieszczą sale dydaktyczne i pomieszczenia kameralne dla pracowników uniwersyteckich, a ich ceglane elewacje przywołują konotacje z dawnym obrazem dzielnicy.

Fondazione Prada, Mediolan

Dzisiejszy Mediolan jest drugim co do wielkości miastem Włoch i zarazem, podobnie jak Barcelona w Hiszpanii, najważniejszym ośrodkiem przemysłowo-finansowym w kraju. Koncentryczno-promienisty model rozwoju urbanistycznego, w którym układ rzymskiego miasta jest wciąż czytelny, jest także jednym z głównych węzłów w globalnej sieci komunikacyjnej i gospodarczej. Dynamicznie rozwijające się miasto wchłania obszary ościenne. Pomimo to, tak jak w przypadku wielu innych metropolii europejskich, wewnątrz śródmieścia znajduje się także wiele opuszczonych obszarów przemysłowych i infrastrukturalnych. Niektóre z nich znajdują się w dzielnicy Largo Isarco, na południowej krawędzi

fully combined with new, minimalist structures of glass and concrete. The texture of the brick walls and the pattern of partially walled windows, which were not needed in museum spaces, is visible from under a white and grey layer of plaster. Thus, despite the significant functional and formal transformation, the most distinctive elements of post-industrial heritage are still visible. The post-industrial halls are the perfect place for arts exhibitions. The entrance courtyard hidden inside the urban block and the smaller squares accompanying the structures were perfectly connected with the public gardens²¹ that fill in the urban block, having also become a place where local residents, the employees of neighbouring offices and students can rest.

As a part of the same urban block, Can Framis is neighboured by a typical former factory building called Edifici Tanger. It houses one of the faculties of Universitat Pompeu Fabra, which, together with the adapted structures of the nearby Ca l'Aranyo and the newly erected buildings forms one of the university's campuses²². The complex is composed of two post-factory brick buildings that have been adapted to educational purposes, as well as modern buildings located on the opposite side of the urban block and that considerably differ from them in terms of scale. The entire complex was organised around the internal space of Plaça Gutenberg, which is lowered relative to the level of the neighbouring streets. The campus houses the buildings of a number of the UPF's faculties and institutes. The most difficult design challenge was the creation of a large underground auditorium underneath the aforementioned square. Particularly so because the dominant element of the entire structure is still the historical factory smokestack, extended²³ and used as an element of the complex's HVAC installation. In addition to the fact that two of the four buildings that surround it are restored historical brick structures, which constitute an element of post-industrial heritage²⁴. They have been placed under conservation in the aforementioned Protection Plan, as a post-factory complex. One is a historical factory building, while the other – an elongated, low-rise workers' housing building. At present they house teaching rooms and cameral spaces for university employees, their brick facades bringing to mind connotations with the past image of the district.

Fondazione Prada, Milan

Today's Milan is the second-largest city in Italy and, similarly to Barcelona in Spain, the most important industrial and financial centre in the country. The concentric-radial model of urban development in which the layout of the Roman city remains clearly legible, is also one of the main nodes in the global circulation and economic network. The dynamically developing city gradually incorporates its surrounding territories. Despite this, just like in the case of many other European metropolises, there are also numerous

Ryc. 9. Fondazione Prada, Mediolan, zabytkowa pomalowana w złoto struktura w zestawieniu z nowym obiektem – fot. M. Gyurkovich
 Fig. 9. Fondazione Prada, Milan, a historical structure painted gold, beside a new structure – phot. by M. Gyurkovich

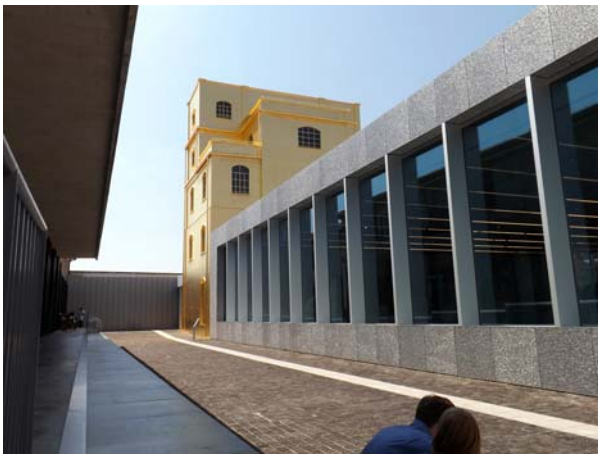
XIX-wiecznej tkanki miejskiej, przy drugiej obwodnicy, poza szerokimi rozjazdami kolejowymi. Dzielnica stanowi konglomerat tradycyjnej tkanki kwartałowej, wypełnionej przez budynki powstające przez cały wiek XX i interwencje bardziej współczesne, swobodniejszych układów wielorodzinnych osiedli mieszkaniowych, opuszczonych i wciąż działających terenów przemysłowych wraz z ich rozbudowaną obsługą przez infrastrukturę kolejową w sąsiedztwie jednego z mediolańskich dworców²⁵.

W tej istnie „śmieciowej przestrzeni”, w pochodzącym z 1910 roku kompleksie dawnej destylarni ginu w latach 2008–2018 powstał hybrydowy kompleks kultury Fondazione Prada, zaprojektowany przez jednego z globalnych „star architektów”, którego teoretyczne teksty²⁶ od kilku dekad wpływają na twórców architektury na całym świecie – Rema Koolhaasa²⁷. Kompleks składa się z siedmiu zaadaptowanych zabytkowych obiektów pofabrycznych: magazynów, laboratoriów i silosa, jak i trzech nowych struktur architektoniczno-inżynierskich. To dobudowane wewnątrz kompleksu dwa obiekty: Podium – jako przestrzeń do ekspozycji czasowych oraz Cinema – multimedialne audytorium. Na północno-zachodnim krańcu działki powstał najbardziej wyróżniający się współczesny obiekt – dziewięciokondygnacyjny „wieżowiec” – Torre (Tower Prada²⁸), ustawiony od strony torów i budzący skojarzenia z budynkiem infrastruktury kolejowej. Oddany do użytku jako ostatni element kompleksu (wiosną 2018 roku,

abandoned post-industrial and post-infrastructure areas inside its downtown area. Some of them are located in the Largo Isarco district, at the southern edge of the nineteenth-century urban tissue, near the second ring road, beyond the broad railway forks. The district is a conglomerate of traditional urban-block-based tissue, filled with buildings that were built throughout the entirety of the twentieth century, as well as more contemporary interventions featuring looser layouts of multi-family housing complexes, abandoned or still-functioning industrial areas along with their extensive railroad infrastructure in the vicinity of one of Milan’s train stations²⁵.

In this truly “garbage space”, in the complex of a former gin distillery from 1910, a hybrid cultural complex called Fondazione Prada was built in the years 2008–2018, designed by a global architect, whose theoretical texts²⁶ have been influencing architects all over the world – Rem Koolhaas²⁷. The complex is composed of seven adapted historical post-factory structures: storage buildings, laboratories and a silo, as well as three new architectural and engineering structures. These include two structures added inside the complex: the Podium – as a space for temporary exhibition, and the Cinema – a multimedia auditorium. The north-western edge of the plot became the site of the most standing out contemporary structure – the nine-storey “tower” – Torre (Prada Tower²⁸), placed from the side of the railway tracks and bringing to mind associations with a railway infrastructure building. Made available for occupancy as the final element of the complex (in spring 2018, while most of the complex was handed over in May 2015), it is a place where the permanent exhibitions of the Foundation are located. The preserved post-factory layout is primarily composed of low-rise one and two-storey post-industrial buildings, restored in a minimalist, modest aesthetic and one rather vertical structure – painted gold, and which became the complex’s icon already in 2015, immediately upon the complex’s opening²⁹.

During design work a decision was made to demolish a freestanding, square-shaped storage building of low architectural value. On the one hand, this provided the possibility of erecting new structures, while on the other, to create a highly interesting sequence of semi-public interiors between all of the complex’s buildings³⁰. The former accessways and unloading ramps turned into pedestrian spaces, partially shaded by small trees, fitted and finished incredibly modestly, similarly to the external facades of all the buildings. One facade was finished with a cladding resembling a mirror, made out of stainless steel, which on the one hand provides interesting visual effects, while on the other, it increases the heat in the already completely shadeless interiors of the small squares during summer months. The contrast between the modest buildings of the former distillery that are coloured in shades of gray and the gold-painted old tower, to which the completely new “Torre” is a counterpoint, are proof

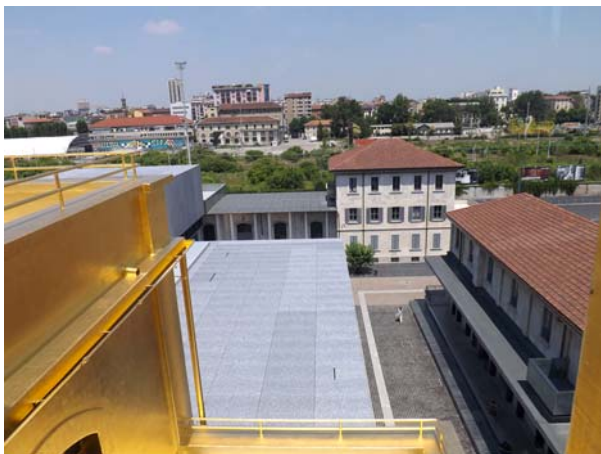
Ryc. 10–15. Fondazione Prada, mini wnętrza urbanistyczne zespołu utworzone przez odrestaurowane i dobudowane struktury – fot. M. Gyurkovich

Fig. 10–15. Fondazione Prada, urban mini-interiors of the complex formed by the restored and added structures – phot. by M. Gyurkovich

podczas gdy większość zespołu oddano w maju 2015 roku) jest miejscem ekspozycji stałej kolekcji Fundacji. Zachowany układ pofabryczny składa się przede wszystkim z niskich, jedno- i dwukondygnacyjnych obiektów poprzemysłowych, odrestaurowanych w minimalistycznej, skromnej estetyce oraz jednej struktury bardziej wertykalnej – odmalowanej na złoto, która stała się od razu po otwarciu w 2015 roku ikoną kompleksu²⁹.

Podczas prac projektowych zdecydowano o wyburzeniu wolnostojącego, kwadratowego obiektu magazynowego o nikłej wartości architektonicznej. Dało to z jednej strony możliwość wzniesienia nowych struktur,

of the high quality of the intervention. It appears that the adaptation of this rather uninteresting complex of questionable architectural and conservation-related value – particularly when referred to the other magnificent heritage sites of Milan – provides a chance for this slightly forgotten fragment of urban tissue with a chance to develop. Constituting a reminder of the rather recent history of the development of the capital of Lombardy, the Fondazione Prada complex draws tourist traffic to this area of the city, offering rich art collections from various periods, interesting artistic events and temporary exhibitions. It appears that,

Ryc. 16. Widok ze „złotej wieży” na Fondazione Prada i poprzez tory kolejowe w kierunku centrum Mediolanu – fot. M. Gyurkovich
 Fig. 16. View from of the Fondazione Prada complex from the “golden tower”, towards the centre of Milan, across the railroad tracks – phot. by M. Gyurkovich

a z drugiej stworzenia niezwykle interesującej sekwencji wnętrz półpublicznych pomiędzy wszystkimi budynkami zespołu³⁰. Dawne drogi dojazdowe i rampy rozładunkowe zamieniły się w przestrzenie piesze, częściowo ocienione niewielkimi drzewami, wyposażone i wykończone niezwykle skromnie, podobnie jak zewnętrzne elewacje wszystkich budynków. Na jednej z elewacji zastosowano okładzinę z przypominającej lustro stali nierdzewnej, która z jednej strony zapewnia ciekawe efekty wizualne, a z drugiej podczas letnich miesięcy wzmaga upał w i tak przegrzanych, niemal całkowicie pozbawionych cienia wnętrzach niewielkich placzków. Kontrast pomiędzy skromnymi, utrzymanymi w szarościach zabytkowymi obiektami dawnej destylarni a pomalowaną na złoto starą wieżą, dla której kontrapunktem jest niemal całkowicie biała „nowa” Torre, stanowi o wysokiej jakości interwencji. Wydaje się, że adaptacja tego nieciekawego i niezbyt wartościowego z punktu widzenia architektoniczno-konserwatorskiego – w odniesieniu do innych wspaniałych zabytków Mediolanu – kompleksu dała szansę na rozwój także temu nieco zapomnianemu fragmentowi tkanki miejskiej. Przypominając o nieco bliższej historii rozwoju dawnej stolicy Lombardii, kompleks Fondazione Prada ściąga w ten rejon miasta ruch turystyczny, oferując bogate zbiory sztuki z różnych epok, ciekawe wydarzenia artystyczne oraz ekspozycje czasowe. Wydaje się, że podobnie jak w innych przykładach europejskich, może się to przyczynić do rozwoju dzielnicy, a co najważniejsze, już przyczyniło się do zachowania ważnego dla tożsamości miejsca fragmentu dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego.

Jak twierdzi sam Rem Koolhaas: *Fondazione nie jest przedsięwzięciem z zakresu ochrony zabytków i nie jest to też nowa architektura. Te dwa warunki, które zwykle oddziela się od siebie tutaj konfrontują się w stanie permanentnej interakcji – oferując zestaw fragmentów, które nie zastygną w jeden obraz, ani nie pozwolą aby żadna pojedyncza część zdominowała pozostałe. Nowe, stare, poziome, pionowe, szerokie, wąskie, białe, czarne, otwarte, zamknięte – wszystkie te kontrasty ustanawiają zakres przeciwstawności, które definiują nową Fon-*

Ryc. 17. Jeden z zabytkowych symboli zespołu – „złota wieża” – fot. M. Gyurkovich

Fig. 17. One of the historical symbols of the complex – “the golden tower” – phot. by M. Gyurkovich

similarly as in the case of other European examples, it can lead to the development of the district, and, most importantly, it has already contributed to the preservation of a fragment of architectural and urban heritage that is important to the identity of the place.

As Rem Koolhaas himself said: *The Fondazione is not a preservation project and not a new architecture. Two conditions that are usually kept separate here confront each other in a state of permanent interaction – offering an ensemble of fragments that will not congeal into a single image, or allow any part to dominate the others. New, old, horizontal, vertical, wide, narrow, white, black, open, enclosed – all these contrasts establish the range of oppositions that define the new Fondazione. By introducing so many spatial variables, the complexity of the architecture will promote an unstable, open programming, where art and architecture will benefit from each other’s challenges*³¹.

Księży Młyn, Łódź

Established in the nineteenth century on the basis of smaller settlements on the wave of the industrial revolution, Łódź can serve as a case study of the rise and fall of an industrial city. The city’s fortune was primarily dependent on industrial plants, which, after the fall of the communist system in 1989, left without government support, could not withstand global competition and went bankrupt soon after³². As a result of these processes, Łódź is the only city to register a significant drop in population after 1989 from among Poland’s five largest cities, falling from second to third place

*dazione. Poprzez wprowadzenie tak wielkiej ilości zmiennych przestrzennych, skomplikowanie architektury będzie promować niestabilny, otwarty program, gdzie sztuka i architektura będą zyskiwać na swoich wzajemnych wyzwaniach*³¹.

Księży Młyn, Łódź

Powstała w XIX wieku na bazie mniejszych osad, na fali rewolucji przemysłowej Łódź może posłużyć jako studium rozwoju i upadku miasta industrialnego. Pomyślność miasta zależna była przede wszystkim od zakładów przemysłowych, które po upadku systemu komunistycznego w 1989 roku, pozbawione rządowego wsparcia, nie wytrzymały globalnej konkurencji i w ciągu niedługiego czasu w większości upadły³². W wyniku tych procesów Łódź jest jedynym spośród pięciu największych miast polskich, które po 1989 roku odnotowały znaczny spadek liczby mieszkańców i zarazem spadek z drugiego (jeszcze w 1995) na trzecie miejsce w kraju pod względem liczby ludności³³. Rodzi to liczne konflikty natury społecznej, gospodarczej i przestrzennej. Pomimo wielu zakończonych mniejszym lub większym powodzeniem prób wprowadzania w mieście programów rewitalizacyjnych³⁴, pomimo upływu trzech dekad, wiele zabytków czeka wciąż na ratunek.

Najbardziej spektakularnym programem rewitalizacyjnym w mieście, który nie do końca zakończył się sukcesem, a związane z nim inwestycje wciąż czekają na ukończenie, był projekt stworzenia Nowego Centrum Łodzi, na bazie zrewitalizowanej elektrowni EC1 oraz przebudowanego dworca Łódź Fabryczna³⁵. Najbardziej nagłaśnianym medialnie sukcesem rewitalizacyjnym w Łodzi było powstanie na przełomie XX i XXI wieku hybrydowego zespołu komercyjno-kulturalnego Manufaktura³⁶, na bazie dawnych Zakładów Poznańskiego. Przy całkowitej wymianie funkcji udało się tam ocalić wiele zabytkowych obiektów dziedzictwa przemysłowego Łodzi (adaptowanych do funkcji muzealnych, komercyjnych czy na hotel). Na rewitalizację wciąż czeka pobliska kolonia robotnicza. Początkowo zarzucano Manufakturze stworzenie alternatywnego, w stosunku do historycznego traktu ul. Piotrkowskiej, centrum miasta, które „wyssało życie” z teje ulicy. Z czasem jednak przestrzenie te zaczęły się uzupełniać, a na Piotrkowską powróciły śródmiejskie aktywności³⁷. Stało się tak między innymi wskutek realizacji mniejszych programów rewitalizacyjnych, obejmujących niekiedy pojedyncze kwartały miejskie, a także inicjatyw oddolnych, wykorzystujących poprzemysłowe dziedzictwo do nowej promocji miasta, jak np. „OFF PIOTRKOWSKA”, czy wreszcie promowanego przez władze miasta projektu NCL, który powstaje nieopodal³⁸. Wiele mniejszych i większych zespołów i obiektów poprzemysłowych w Łodzi doczekało się w ostatnich latach udanych remontów i przekształceń, respektujących starannie wyeksponowane najważniejsze elementy dziedzictwa. Niestety pomimo tego wiele wartościowych architektonicznie zespołów i obiektów fabrycznych zostało bezpowrotnie utraconych, czy

(already in 1995)³³. This has led to numerous social, economic and spatial conflicts. Despite many more or less successful attempts at introducing revitalisation³⁴ programmes in the city and despite three decades having passed, many of its historical buildings still wait to be saved.

The most spectacular revitalisation programme in the city, one that has not quite turned out to be successful, with its associated projects still awaiting completion, was the project of creating a New Centre for Łódź on the basis of a revitalised EC1 power plant and the Łódź Fabryczna³⁵ train station which is being remodelled. The most widely publicised revitalisation success in Łódź was the construction of the Manufaktura³⁶ commercial and cultural hybrid complex at the turn of the twentieth and twenty-first century, based on the former Izrael Poznański Industrial Plant. While completely replacing the function, many historical buildings forming the industrial heritage of Łódź were saved (they were adapted into museums, commercial buildings or hotels). The nearby workers' colony still awaits revitalisation. Initially, Manufaktura was accused of creating an alternative city centre to that of the historical trail of Piotrkowska Street, which had reportedly “sucked the life” out of this street. Over time, however, these spaces started to complement each other, and downtown activity³⁷ returned to Piotrkowska. This was possible thanks to, among other things, the carrying out of smaller revitalisation programmes, often encompassing individual urban blocks, as well as grassroots initiatives that used the post-industrial heritage for new promotional campaigns for the city, e.g. “OFF PIOTRKOWSKA”, or, finally, the NCL project that is being promoted by the city's authorities and is being built nearby³⁸. Numerous smaller and larger post-industrial complexes and buildings in Łódź have lately been successfully renovated and transformed, respecting the most significant elements of heritage that have been carefully exposed. Unfortunately, despite the fact that many architecturally valuable factory complexes and buildings were irrevocably lost, either because of neglect and devastation, or intentional actions by developers³⁹.

The example of Łódź referred to in the article is an almost model case of revitalisation, both in spatial and social terms, and pertains to one of the city's nineteenth-century factory complexes, one of many scattered all across Łódź and associated with the city's golden age. The Księży Młyn complex, located to the south east of the strict centre of Łódź is located at a considerable distance away from it. It encompasses several dozen residential⁴⁰ and industrial buildings. The complex was founded as a factory housing estate by Karol Schleiber in the 1870's, 1880's and 1890's, modelled after similar colonies in Germany, Great Britain or Spain⁴¹. It is still surrounded by extensive green areas, e.g. Park Źródlika, which makes its linkages with the surrounding urban tissue that has grown over time quite illegible (apart from the circulatory ones).

Ryc. 18. Łódź, wejście do odrestaurowanej i zaadaptowanej do nowych funkcji części pofabrycznej kompleksu Księży Młyn – fot. M. Gyurkovich

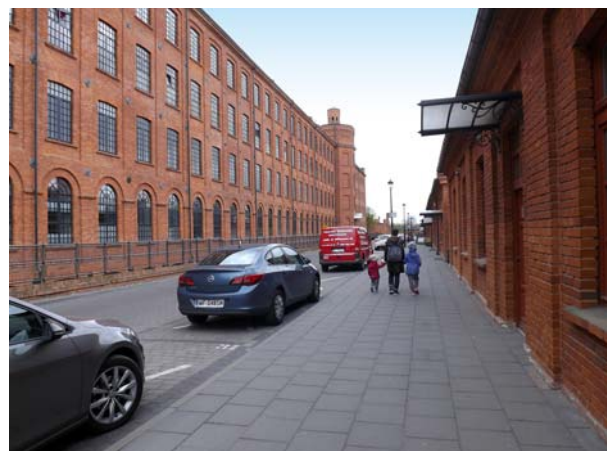
Fig. 18. Łódź, entrance to the restored section of the post-factory sections of Księży Młyn, restored and adapted to new forms of use – phot. by M. Gyurkovich

to wskutek zaniedbań i dewastacji, czy też celowych działań deweloperskich³⁹.

Przywołany w artykule przykład łódzki to niemalże modelowa pod względem przestrzennym, ale także społecznym rewitalizacja, jednego z wielu rozszaniach po całej Łodzi, nieużywanych już XIX-wiecznych założeń fabrycznych, związanych ze złotym wiekiem miasta. Mowa tutaj o adaptacji zabytkowej szwalni w kompleksie Księży Młyn wraz z rozbudową o kilka nowych, wielorodzinnych obiektów mieszkaniowych położonych wokół niewielkiego oczka wodnego. Zespół Księży Młyn, położony na południowy wschód od ścisłego centrum Łodzi, jest od niego znacznie oddalony. W jego skład wchodzi kilkadziesiąt obiektów mieszkalnych⁴⁰ i przemysłowych. Kompleks został założony jako osiedle przyfabryczne przez Karola Schleibera w latach 70., 80. i 90. XIX wieku, na wzór podobnych kolonii w Niemczech, Anglii czy Hiszpanii⁴¹. Otoczony jest wciąż dużymi terenami zielonymi, m.in. Parkiem Źródlika, przez co nie są czytelne jego powiązania (poza komunikacyjnymi) z otaczającą, narosłą w czasie tkanką miejską.

To swoiste „miasto w mieście” od kilku lat objęte jest szerokim programem rewitalizacji⁴². W jego sąsiedztwie powstają także nowe inwestycje o charakterze biznesowym, związane z funkcją parku technologicznego⁴³.

This “city within a city” of sorts has been covered by a comprehensive revitalisation programme for a couple of years now⁴². New development projects are also being carried out in its vicinity, featuring a business-focused character and associated with the function of a technological park⁴³. This time the designers⁴⁴ also

Ryc. 19. Łódź, Księży Młyn, obiekt dawnej szwalni oraz budynek bramny – fot. M. Gyurkovich

Fig. 19. Łódź, Księży Młyn, the building of the former sewing plant and the gatehouse – phot. by M. Gyurkovich

Ryc. 20. Księży Młyn, rozbudowa budynku szwalni o nową część mieszkaniową – fot. M. Gyurkovich

Fig. 20. Księży Młyn, extension of the former sewing plant to include a new residential section – phot. by M. Gyurkovich

Ryc. 22. Łódź, Księży Młyn, rozbudowany obiekt pofabryczny – detal elewacji – fot. M. Gyurkovich

Fig. 22. Łódź, Księży Młyn, extended post-factory building – facade detail – phot. by M. Gyurkovich

Ryc. 21. Widok zachodniej części kompleksu Księży Młyn, obiekty zabytkowe uzupełnione harmonijnie o nowy kompleks mieszkaniowy – fot. M. Gyurkovich

Fig. 21. View of the western part of the Księży Młyn complex, historical buildings harmoniously supplemented with a new housing complex – phot. by M. Gyurkovich

Ryc. 23. Łódź, Księży Młyn, odrestaurowana i rozbudowana szwalnia oraz obiekt wciąż zdewastowany (2016) – fot. M. Gyurkovich

Fig. 23. Łódź, Księży Młyn, the restored and extended sewing plant and a built that is still in poor condition (2016) – phot. by M. Gyurkovich

Tym razem projektanci⁴⁴ również użyli szlachetnego materiału kontynuującego postindustrialną tradycję miejsca – czerwonej cegły w połączeniu z czarnym metalem i szkłem. Tym samym pod względem materiałowym nowe części starej szwalni (lofty mieszkaniowe) oraz nowo powstałe obiekty nawiązują bezpośrednio do odrestaurowanej zabytkowej, monumentalnej szwalni. Została ona zaadaptowana na potrzeby handlowe, usługowe, biurowe, gastronomiczne, ale też mieszkaniowe – na wyższych kondygnacjach. Wraz z nowymi budynkami kompleks oferuje różnorodne w wielkości i charakterze mieszkania oraz wiele miejsc w garażach podziemnych. Delikatnie historyzujące, ale zgeometryzowane detale wyraźnie pomagają rozróżnić części stare, zabytkowe od nowo projektowanych. Estetyka budynków i klimat zagospodarowania terenu nawiązuje do podobnych kontekstualnie realizacji angielskich czy skandynaw-

used a noble material that continued the post-industrial tradition of the place – red brick in combination with black metal and glass. Thus, in material terms, the new parts of the old sewing plant (residential lofts) and newly built structures directly refer to the restored historical monumental plant. It was adapted for retail, service, office, gastronomic and housing functions – the last placed on the higher storeys. Along with new buildings the complex offers apartments that are varied in size and character, as well as numerous spaces in underground parking garages. The delicately historicising yet geometricised details clearly aid in telling apart the old, historical sections from newly designed ones. The aesthetic of the building and the atmosphere of land development refers to contextually similar projects from Great Britain or Scandinavia, with a high-quality housing environment⁴⁵. This is

skich, o wysokiej jakości środowiska mieszkaniowego⁴⁵. Jest to tym bardziej godne pochwały, gdyż współcześni deweloperzy, nawet w największych miastach polskich, nie zawsze zwracają uwagę na jakość środowiska mieszkaniowego. Tym bardziej jest to dosyć rzadka praktyka w zdecydowanie uboższej od pozostałych dużych miast polskich Łodzi, borykającej się z dużymi problemami społecznymi i demograficznymi⁴⁶. Pieczołowitymi działaniami architektoniczno-konserwatorskimi objęto zabytkową halę szwalni i pawilon wejściowy do zespołu (mieszczący obecnie m.in. funkcje gastronomiczne). Dzięki wprowadzeniu bogatej i zróżnicowanej typologicznie funkcji mieszkaniowej, przemieszanej z potencjalnymi miejscami pracy, jest nadzieja, że ten zespół architektoniczno-urbanistyczny będący elementem unikalnego dziedzictwa Łodzi, pomimo oddalenia od centrum miasta, ma szansę dalej prosperować.

particularly praiseworthy as contemporary developers do not always pay much attention to the quality of the housing environment, even in the largest Polish cities. This is therefore an even rarer practice in Łódź, which is clearly poorer than the remaining large Polish cities, tackling serious social and demographic problems⁴⁶. The historical sewing plant and the entrance pavilion to the complex (currently housing, among other things, gastronomic functions) have been subjected to meticulous architectural and conservation procedures. Thanks to the introduction of a rich and typologically varied housing function, mixed with potential places of employment, there is hope for this architectural and urban complex, which is an element of Łódź's unique heritage, to have a chance to prosper despite being so distant from the city centre.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] 22@Barcelona, 10 Anys de renovació urbana. Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2012.
- [2] Abrahams T. Fondazione Prada in Milan by OMA. *Architectural Review*, 21 September 2015, online version – www.architectural-review.com – dostęp 10.03.2016.
- [3] Anderola F. et al. *Milan architectural guide: 1945–2015*. Editore Ulrico Hoepli, Milano, 2015.
- [4] Biere Arenas R., Gyurkovich M. (eds.) *Back to the Sense of the City: 11th VCT International monograph book*, Year 2016, July, Krakow. CPSV, Barcelona, 2016, online publication: <https://upcommons.upc.edu/handle/2117/90350> – dostęp styczeń 2018.
- [5] Burda I. M., Nyka L. *Providing Public Space Continuities in Post-Industrial Areas through Remodeling Land/Water Connections*. IOP Conf. Ser.: Materials Science and Engineering, 245, 082037, 2017.
- [6] Clos O., Miquel A., de Solà-Morales C., Cadaval E. (eds.) *Barcelona, Transformación. Planes y Proyectos*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2008.
- [7] Domenico R.P. *Remaking Italy in the Twentieth Century*. Rowman & Littlefield, Lanham, 2002.
- [8] Gyurkovich M. *22@Barcelona – the city of Knowledge Civilization*. Technical Transactions. Series Architecture no. 4-A /2012, Issue 13, Year 109.
- [9] Gyurkovich M. *The Role of Culture in Re-using the Postindustrial Heritage of European Cities*. In: Jeleński T., Juchnowicz S., Woźniak-Szpakiewicz E. (eds.) *Tradition and Heritage in the Contemporary Image of the City, Vol.2 Practice and Process*. Wyd. PK, Kraków, 2014.
- [10] Gyurkovich M. *Role of culture in revitalisation of the postindustrial heritage in Poland*. In: Reuso. III Congreso Internacional sobre Documentación, Conservación, y Reutilización del Patrimonio Arquitectónico y Paisajístico. UPV, València, 2015.
- [11] Gyurkovich M. (ed.) *Hybrid urban structures*. Wyd. PK, Kraków, 2016.
- [12] Gyurkovich M. *Adaptacje zabytkowych struktur dla nowych potrzeb – część 1, wybrane przykłady z Madrytu*. *Wiadomości Konserwatorskie* 2017;50.
- [13] Gyurkovich M., Sotoca A. *Greenery as an element of shaping urban public spaces dedicated to culture – selected examples*, *Housing Environment* 2018;24.
- [14] Gyurkovich M., Sotoca A. *Quality of social space in selected contemporary multifamily housing complexes in Poland's three biggest cities*. *IOP Materials Science and Engineering vol. 471/ 092009/ 2019*.
- [15] Gyurkovich M. *Polskie przestrzenie kultury. Wybrane zagadnienia*. Wyd. PK, Kraków, 2019.
- [16] Hanzl M. *Przestrzenie miasta – o urbanistyce Łodzi*. *Architektura & Biznes* 2014;03.
- [17] Kadłuczka A. *Architectural Heritage and New Users. Principles and Doctrines*. In: Jasięńko J. (ed.) *Structural Analysis of Historical Constructions, SAHC 2012 vol.1*. DWE, Wrocław, 2012.
- [18] Koolhaas R. *OMA/AMO, Content*. Taschen, Köln, 2004.
- [19] Koolhaas R. *Śmieciowa przestrzeń*. Fundacja Centrum Architektury, Warszawa, 2017.
- [20] Kriken J.L., Enquist P., Rapaport R. *City Building. Nine Planning Principles for the Twenty-First Century*. Princeton Architectural Press, New York, 2010.
- [21] Lynch K. *Obraz miasta*. Wydawnictwo Archivolta, Kraków, 2011.
- [22] Mikołajska I., Haupt P. *Oslo Revitalization Areas as an Example of Good Quality of Urban Environment*. IOP Conf. Ser.: Materials Science and Engineering. 471, 092072, 2019.
- [23] Mironowicz I. *Drogi rewitalizacji zdegradowanych struktur miejskich*, *Architectus* 2007;1–2(21–22).

- [24] Mironowicz I. Modele transformacji miast. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław, 2016.
- [25] Nyka L., Szczepański J. (red.) Kultura dla rewitalizacji > Rewitalizacja dla kultury. CSW ŁAŻNIA, Gdańsk, 2010.
- [26] Ostrowski W. Wprowadzenie do historii budowy miast: ludzie i środowisko. Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa, 1996.
- [27] Palej A. Miasta cywilizacji informacyjnej. Poszukiwanie równowagi pomiędzy światem fizycznym a światem wirtualnym. Monografia 294, Wyd. PK, Kraków, 2003.
- [28] Parcerisa Bundó J. Barcelona, Urbanisme Segle XX, Vigila el mar, vigila el muntanyes. MONTABER, Barcelona, 2014.
- [29] Paszkowski Z. Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką. Universitas, Kraków, 2011.
- [30] Przesmycka E. Problemy rewitalizacji zabytkowych centrów miast. W: Halicka A. (red.) Budownictwo na obszarach zurbanizowanych: nauka, praktyka, perspektywy. Wyd. Politechniki Lubelskiej, Lublin, 2014.
- [31] Rasmussen S.E. Odczuwanie architektury. murator, Warszawa, 1999.
- [32] Rykwert J. Pokusa miejsca. Przeszłość i przyszłość miast. MCK, Kraków, 2013.
- [33] Sagnard A. La fondation Prada a-t-elle mieux compris que les autres l'art contemporain? – www.o.nouvelobs.com/art-design/20160311.OBS6255 – dostęp 15.09.2016.
- [34] Schneider-Skalska G. Rewitalizacja obszarów poprzemysłowych. W: Halicka A. (red.) Budownictwo na obszarach zurbanizowanych: nauka, praktyka, perspektywy. Wyd. Politechniki Lubelskiej, Lublin, 2014.
- [35] Schneider-Skalska G. The Form of Urban Structures – Constancy or Changeability, Rigour or Freedom? Technical Transactions, Series A, no 1-A/2014, Year 111.
- [36] de Solà-Morales M. Deu Lliçons sobre Barcelona. COAC, Barcelona, 2011.
- [37] Stephens S. Prada Tower by OMA. Architectural Record, May 30 2018, www.architecturalrecord.com/articles/13454-prada-tower-by-oma?v=preview – dostęp luty 2019.
- [38] Stępień A. Bit architektury. Architektura & Biznes nr 11/11.
- [39] Toffler A. Trzecia fala. PIW, Warszawa, 1997.
- [40] Wdowiarz-Bilska M. Techno-polis: idea struktura przestrzeni. Wyd. PK, Kraków, 2017.
- [41] Węclawowicz-Gyurkovich E. Architektura najnowsza w historycznym środowisku miast europejskich. Wyd. II, Wyd. PK, Kraków, 2018.
- [42] Wojnarowska A. Rewitalizacja zdegradowanych obszarów miejskich. Przykłady praktyczne. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 2011.
- [43] Wycichowska B. Nowe „Serce” dla Łodzi. Projekt na miarę XXI wieku. Czasopismo Techniczne, Seria A, z.4-A/ 2008.
- [44] Wycichowska B. Uncertain Future of the City. The example of Łódź. Technical Transactions Series A, 1-A/2/ 2012, Issue 1, Year 109.
- [45] Wycichowska B. Unsustainable revitalization – the problem of Łódź. Technical Transactions, Series A, no.3-A/ 2012, Issue 12, Year 109.
- [46] Ziobrowski Z. Urbanistyczne wymiary miast. IRM, Kraków, 2012.
- [47] Zuziak Z.K. Strategie rewitalizacji przestrzeni śródmiejskiej. Wyd. PK, Kraków, 1998.
- [48] Zuziak Z.K. Revitalization of cities and the theory of urbanism. Technical Transactions, Series A, no. 3A/2012, Issue 12, Year 109.

¹ Na co zwraca uwagę wielu badaczy struktur architektoniczno-urbanistycznych, spośród polskich autorów przede wszystkim: W. Ostrowski (1996), Z. Ziobrowski (2012), Z.W. Paszkowski (2011) czy I. Mironowicz (2016).

² Która zdaniem niektórych naukowców ustąpiła już miejsca *epoce cyfrowej* czy też *cywilizacji wiedzy* (np.: A. Toffler, 1997).

³ Patrz np.: A.Palej (2003).

⁴ Patrz np. M.Gyurkovich (2017, 2019).

⁵ Autorski wybór tych opracowań zawarto w bibliografii.

⁶ Oraz wiele innych przykładów, które były szeroko omawiane w wielu publikacjach naukowych, w tym zamieszczonych w spisie literatury wybranych publikacjach autorskich, patrz także np.: Zuziak. Z.K. (2012).

⁷ Ustawa z dnia 9 października 2015 o rewitalizacji Dz.U. 2015 poz.1777 – tekst jednolity opr. na podstawie Dz.U. 2018, poz.1398 – <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20150001777/U/D20151777Lj.pdf> dostęp 02.04.2019.

⁸ Na co zwracała w swoich publikacjach uwagę m.in. B. Wycichowska (2008, 2012).

⁹ Liczne publikacje – spośród przywołanych szczególnie: E. Przesmyckiej, A. Wycichowskiej, G. Schneider-Skalskiej, I. Mironowicz, Z. Paszkowskiego, Z.K. Zuziaka oraz autorskie.

¹⁰ Poza planami z konkursu na *Rozszerzenie Barcelony (El Ensanche de Barcelona/ Eixample de Barcelona)* z lat 50. XIX wieku, w tym ostatecznie zatwierdzonym planem autorstwa Ildefonsa Cerdà z 1859 roku, to przede wszystkim plan autorstwa Pedro Moreno Romineza z 1871 roku oraz opublikowany przez władze miasta w 1903 roku *Plano de Barcelona* (www.22barcelona.com, www.bcn.cat – dostęp styczeń 2012 – marzec 2019).

¹¹ Historycznego traktu z Barcelony do Francji – patrz: M. de Sola-Morales (2011).

¹² Aż do czasu przygotowań do Igrzysk Olimpijskich w 1992 roku – patrz np.: M.Gyurkovich (2012).

¹³ *Promuje się rozwiązania, które zwiększają powierzchnię zabudowy na danej parceli, ale pod warunkiem wytworzenia „wartości dodanej”. Rozumie się przez to zintegrowanie nowego budynku z istniejącymi obiektami, utrzymania poprzemysłowego charakteru dzielnicy, zastosowania energooszczędnych rozwiązań projektowych, a także hybrydowość – połączenie w nowej realizacji więcej niż trzech funkcji* – [za] A. Stępień (2011); także www.22barcelona.com – dostęp styczeń 2012 – luty 2019.

¹⁴ Jak to trafnie podsumowała A. Stępień (2011), op. cit.

¹⁵ Szczegółowo omówionych w *22@ Barcelona...* (2012), a także np.: M.Gyurkovich (2012), op.cit.

- ¹⁶ Plan Especial del Patrimonio Industrial – ibidem, także www.22barcelona.com – dostęp styczeń 2012 – luty 2019.
- ¹⁷ Kilkanaście takich projektów przedstawiono w rocznicowym wydawnictwie *22@ Barcelona...* (2012), op. cit., niektóre były prezentowane w innych książkach, czasopismach branżowych i stronach internetowych związanych z architekturą i designem – m.in. www.architectedaily.com, www.dezeen.com – dostęp 2008–2019.
- ¹⁸ Prowadzonego przez prywatną fundację Vila Casas. Autor projektu adaptacji i rozbudowy: J. Badia, współpraca J. Framis 2007–2008 – patrz np. A. Stępień (2011) op. cit., M. Gyurkovich (2012, 2014).
- ¹⁹ 133 × 133 m – patrz np.: M. de Sola Morales (2011), op. cit., J. Parcerisa Bundó (2012).
- ²⁰ W oparciu o dawny trakt do Francji, co omówiono powyżej
- ²¹ Patrz np.: M. Gyurkovich, A. Sotoca (2018).
- ²² Universitat Pompeu Fabra to jedna z największych prywatnych uczelni w Barcelonie. Posiada kilka obiektów w historycznym centrum Barcelony, ale przede wszystkim jest związana z El Poblenou, gdzie znajdują się trzy kampusy. Campus Ciutadella zajmuje kilka bloków zabudowy po wschodniej stronie parku o tej samej nazwie, czyli na zachodniej granicy dzielnicy. Campus Mar zajmuje kilka obiektów nad morzem w pobliżu Portu Olimpijskiego. Najnowszy z kampusów – to właśnie prezentowany w artykule Communication Campus – Poblenou – www.upf.edu – dostęp styczeń 2012 – kwiecień 2019.
- ²³ Przy pomocy długiej metalowej „rury”, przez co jest widoczny z odległości kilku przecznic, pomimo dość wysokiej nowej części uniwersytetu oraz sąsiadujących z nim budynków biurowych.
- ²⁴ Kompleks ukończono w roku 2009, proj. J. Benedito i R. Valles z zespołem – www.josepbenedito.com, dostęp luty 2012.
- ²⁵ Milano Porta Roma.
- ²⁶ M.in. zamieszczone w bibliografii: R. Koolhaas (2004, 2017).
- ²⁷ Fondazione Prada, patrz np.: <https://oma.eu/projects/fondazione-prada> – dostęp luty 2019.
- ²⁸ S. Stephens (2018).
- ²⁹ Patrz: A. Sagnard (2016), a także np.: M. Gyurkovich (2016).
- ³⁰ Podobnie jak ma to miejsce w hybrydowym kompleksie kultury Matadero w Madrycie – patrz np.: M. Gyurkovich (2017, 2019).
- ³¹ Cytat za: <https://oma.eu/projects/fondazione-prada> – dostęp luty 2019, tłum. K. Barnaś.
- ³² Co punktuje wielu autorów, m.in. A. Wojnarowska i B. Wycichowska.
- ³³ Liczba mieszkańców wg stanu z dnia 01.01.2017 to 696 520 osób – www.stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/powierzchnia-i-ludnosc-w-przekroju-terytorialnym-w-2017-r-,7,14.html – dostęp grudzień 2017.
- ³⁴ Patrz np. A. Wojnarowska (2011), B. Wycichowska (2012).
- ³⁵ Omówiony szeroko w szeregu publikacji branżowych, prasowych i opracowań naukowych, np. B. Wycichowska (2008), M. Gyurkovich (2015, 2019).
- ³⁶ www.manufaktura.com – dostęp styczeń 2012 – kwiecień 2019.
- ³⁷ Coroczne badania autorskie *in situ* w latach 2008–2018 zdają się potwierdzać poprawę sytuacji.
- ³⁸ Dawnego zespołu fabrycznego (M. Hanzl, 2014).
- ³⁹ Opisanych np. przez B. Wycichowską (2012).
- ⁴⁰ W których z sukcesem prowadzone są działania na rzecz rewitalizacji społecznej.
- ⁴¹ www.kultura.lodz.pl/pl/poi/1223 – dostęp styczeń 2018.
- ⁴² np.: A. Wojnarowska (2011).
- ⁴³ Patrz M. Wdowiarska-Bilska (2017).
- ⁴⁴ Miejscowe biuro: Marciniak & Witasiak Architekci – <http://mwarch.pl/realizacje.php?cat=53&subcat=64> – dostęp luty 2018.
- ⁴⁵ Patrz M. Gyurkovich, A. Sotoca (2019).
- ⁴⁶ Ibidem.

Streszczenie

Miasta nieustannie się zmieniają. Rozwijają się, upadają, by potem znów się podźwignąć i prosperować na nowo. W ciągu poprzednich dwóch stuleci ten rozwój był w dużej mierze uzależniony od przemysłu. Przyniósł on między innymi dewastację i skażenie wielu terenów, które niegdyś peryferyjne, nagle zdecydowanie zyskały na „centralności”, wobec procesów metropolizacji i eksurbanizacji. Wiele spośród obiektów opuszczonych z różnych przyczyn przez pierwotnych użytkowników, zwłaszcza z XIX, czy pierwszych dekad XX wieku, w których działalność przemysłowa była niegdyś realizowana, to godne uwagi, uznane za zabytki struktury. Konieczność ich ochrony jest niepodważalna. Rewitalizacja obszarów poprzemysłowych to priorytet w wielu miastach europejskich, zwłaszcza wobec konieczności utrzymania zrównoważonego rozwoju kontynentu. W artykule przedstawiono studium kilku przypadków adaptacji poprzemysłowych obiektów i zespołów do różnych funkcji, dzięki którym było możliwe ocalenie cennego dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego minionej epoki.

Abstract

Cities change constantly. They develop, they fall, only to lift themselves up again and prosper anew. Over the course of the past two centuries this development has largely been dependent on industry. It brought with it, among other things, the devastation and pollution of numerous areas, which – although once peripheral – suddenly increased their “centrality”, in light of metropolisation and exurbanisation processes. Many of the buildings that were abandoned for various reasons by their original owners, particularly those from the nineteenth or the first decades of the twentieth century, which once housed industrial operations, are notable structures that have been acknowledged as heritage sites. The necessity to protect them is indisputable. The revitalisation of post-industrial areas is a priority in many European cities, particularly in the face of the necessity of maintaining the continent’s sustainable development. In the article the author presents a study of a number of cases of the adaptation of post-industrial structures and complexes to various functions, thanks to which it was possible to save the valuable architectural and urban-design-related heritage of a bygone era.